

A szabadság dilemmái?*

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.9>

„Mind ez idáig túl kevés figyelem jutott arra, hogy a nyugatnémetek nagy része számára az élet az újraegyesülés után ugyanúgy folytatódott, mint korábban; számunkra, keletnémetek számára viszont majdnem minden megváltozott: a politika, a munkahely, a társadalom.”¹ Ezek a mondatok Angela Merkel korábbi német kancellár szájából hangzottak el 2021-ben, az egykori NDK területén található Szász-Anhalt tartományban fekvő Halle városában, a német újraegyesülés okán tartott évfordulós megemlékezésen.

A nyugatnémet–keletnémet törésvonal mibenléte, az eltérő tapasztalatokról folytatott diskurzus az újraegyesülés óta jelen van a német közbeszédben. A közelmúltban azonban a vita újra fel erősödött, különösképpen annak hatására, hogy az egykori NDK területén jelentősen megerősödött a szélsőjobboldali Alternative für Deutschland (AfD) nevű párt. Miközben a liberális demokráciáknak Európa-szerte szembe kell nézniük a szélsőjobboldali pártok jelentette kihívással, illetve az AfD az egykori NSZK területén is egyre erősebb, a 2025-ös februári választások során a keletnémet választóközrzetekben az AfD látványosan tarolni

* Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Freiheitsschock. Eine andere Geschichte Ostdeutschlands von 1989 bis heute*. C. H. Beck, München, 2024. 240 p. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406822148>

¹ „This freedom was hard-won.” Days of German Unity 2021. Forrás: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/schwerpunkte-der-bundesregierung/deutsche-einheit/celebrating-german-unity-1965190> (Letöltve: 2025. 04. 24.).

tudott, azok többségét nem csupán képes volt megnyerni, de a legtöbb helyen a többi pártnak megközelítenie sem sikerült a szélsőjobboldali politikai szerveződést.

Ezek alapján nem meglepő, hogy ismét egyre több szó esik arról, hogy az egykori NDK-s szövetségi tartományok polgárai mintha radikálisan máshogy értékelnék a jövőt, mint az ország többi része. A miértekről szóló polémia egyik aktív résztvevője Ilko-Sascha Kowalczuk német történész, aki mind ez idáig leginkább az NDK történetével foglalkozott, kétkötetes biográfiát írt Walter Ulbricht-ről,² de jelent már meg könyve a Stasiról,³ illetve a német újraegyesítés politikai-gazdasági folyamatáról is.⁴ Kowalczuk keletnémet származású, 1967-ben született az akkori Kelet-Berlinben, édesapja a rendszer támogatói közé tartozott. A szerzővel készült közéleti beszélgetések és interjúk egyik vizsgatérő eleme az a személyes történet, miszerint Kowalczuk tizenöt évesen ott kívánta hagyni a katonatisztképzőt, ahol addig tanult, amit a rendszer azzal büntetett meg, hogy egészen 1988-ig kellett várnia, hogy letehesse az érettségit.

A szerző tehát maga is érintett a témában, személyes sérelmei miatt saját bevallása szerint mindig is távolságot tartott azoktól, akik relativizálni igyekeztek az NDK-ban tapasztalt diktatúrát. Tulajdonképpen legújabb, *Freiheitsschock* (A szabadság megrázkódtatása) című, 2024-ben megjelent könyvének is az a központi tétele, hogy a keletnémet társadalom jelentős része nem tudott alkalmazkodni az 1989 után kialakuló új társadalmi berendezkedéshez, nem zajlott valódi párbeszéd a diktatúráról, a demok-

² Az első kötet: Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Walter Ulbricht. Der deutsche Kommunist (1893–1945)*. C. H. Beck, München, 2023. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406806629>; a második kötet: Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Walter Ulbricht. Der kommunistische Diktator (1945–1973)*. C. H. Beck, München, 2024. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406813986>.

³ Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Stasi konkret. Überwachung und Repression in der DDR*. C. H. Beck, München, 2013. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406638398>. A kötetről magyar nyelven is olvasható recenzió: EPERJESI Zoltán: Szemléletváltás szükséges: nem elég csak a Stasira összpontosítani. *Beszélő*, 2016/1. 1–7.

⁴ Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Die Übernahme. Wie Ostdeutschland Teil der Bundesrepublik wurde*. C. H. Beck, München, 2019. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406740213>.

ratikus átmenetről, a kapitalizmus előnyeiről és hátrányairól, az emberek a rendszerváltozást sokkhatásként élték meg, így sokak körében ébredt nosztalgia az NDK iránt, sőt vágyódtak vissza egy nem létező, idealizált NDK-ba.

Kowalczuk saját bevallása szerint azért írta meg az egykori keletnémet társadalom 1989 utáni sorsáról szóló monográfiáját, mivel elégedetlen volt a Németországban a kérdés kapcsán mostanában népszerűvé váló hasonló tematikájú munkák érvrendszerével. A Kowalczuk által sokat kritizált egyik ilyen munka Dirk Oschmann lipcsei irodalomtörténész *Der Osten: eine westdeutsche Erfindung* (A Kelet. Egy nyugatnémet kitaláció) című könyve.⁵ Oschmann, aki szintén az NDK-ban nőtt fel, eredetileg a Goethétől Kafkáig tartó irodalmi korszak kutatója, saját bevallása szerint azonban személyes tapasztalatai és meglátásai arra késztették, hogy könyvet írjon a német megosztottság kérdésköréről is.

Oschmann alapvető tézise szerint a keletnémetekkel kapcsolatos klisék, a leggyakrabban hangoztatott narratívák nyugatnémet kitalációk, amelyek legfőbb célja, hogy civilizáltabbnak, demokratikusabbnak és progresszívabbnak mutathassák magukat azáltal, hogy a keletnémetekre mutogatnak. Oschmann egyfajta kulturális kolonizációnak látja mindazt, ami 1989 óta a keletnémetekkel kapcsolatos diskurzusban történt, és amire ráerősít, hogy a nyugatnémet sajtótermékek újságírói, a rádióadók és a televíziós csatornák műsorvezetői gyakran olyan kontextusban beszélnek az „Ossie”-kről, mintha valamilyen egzotikus, távoli és idegen terület népeiről volna szó, ahol az emberek máshogyan viselkednek. Oschmann szerint tehát a keletnémetek, akik eközben számos egyéb hátrányt is elszenvednek az alacsonyabb bérektől kezdve a tájszólásukon való viccelődésig, joggal érzik magukat kiszorítva a Németországi Szövetségi Köztársaságból, amelynek elvileg állampolgárai, mégsem ismerik el őket a nyugatiakkal egyenrangú félként.

⁵ Dirk OSCHMANN: *Der Osten: eine westdeutsche Erfindung: Wie die Konstruktion des Ostens unsere Gesellschaft spaltet*. Ullstein, Berlin, 2023.

Kowalczuk téziseinek másik célpontja Katja Hoyer német-brit történész, akinek az NDK történetéről szóló könyve angol és német nyelven is megjelent 2023-ban.⁶ Monográfiájában Hoyer amellet érvel, hogy az NDK egyáltalán nem egy szürke és unalmas hely volt, ahogyan ma sokan láttatni akarják. Az országot a növekvő életszínvonal, a lakhatási nehézségek kiküszöbölése és a kiszámíthatóság jellemezte, amelyben a diktatúra kevésbé jelentette az emberek mindennapi tapasztalatát, a Stasi által működtetett megfigyelőállam pedig inkább a vezetők paranoiája miatt alakult ki. Fontos megjegyezni, hogy Hoyer számos kritikát kapott német újságíróktól és történészekről is, amelyekben többek között a diktatúra relativizálásával vádolták meg, illetve szóvá tették, hogy a szerző túlságosan szétválasztja egymástól az emberek mindennapi tapasztalatait és a megfigyelőállam működését, illetve narratívája aláássa az egykori demokratikus ellenállók tevékenységének fontosságát.

Kowalczuk értelmezése szerint Oschmann és Hoyer munkái elsősorban azért lehettek – különösen az egykori keletnémet területeken – sikeresek, mivel olyan álláspontot képviselnek, amelynek alapján az ott élők áldozatként tekinthettek magukra, és rámutathattak arra, hogy minden a nyugatnémetek hibája. A szerző azonban amellet érvel könyvében, hogy a helyzet sokkal bonyolultabb, a német megosztottság ideje alatt a keletnémetek számára ugyanúgy létezett egy konstruált nyugatkép, mint fordítva. Ebben az értelmezésben a nyugatnémet politikai és társadalmi berendezkedés leginkább a fogyasztással függött össze, amelyet mind többen szerettek volna elérni a berlini fal túlsó oldalán is, így miután ledőltek a két országot elválasztó fizikai és politikai akadályok, a keletnémetek többsége is a gyors átalakulást hirdető programra szavazott az 1990-es választáson.

Kowalczuk szerint Oschmann a keletnémeteket passzívnak látatja, akiket a nyugatnémet tőke és kultúra kolonizált, ő azonban új megközelítést javasol, amely szerint az egykori NDK egy transzformáció alanya lett, amelynek eredményét a két fél egy-

⁶ Katja HOYER: *Beyond the Wall: East Germany, 1949–1990*. Allen Lane, London, 2023; a német kiadás: Katja HOYER: *Diesseits der Mauer. Eine neue Geschichte der DDR 1949–1990*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 2023.

mással szemben támasztott várakozásai is jelentősen befolyásoltak. Kowalczuk elmélete szerint a keletnémet állampárt, a SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) sikeresen tette apolitikussá a népesség egy jelentős részét, így a politikai átalakulás kérdése háttérbe szorult a gazdasági előnyök eléréséhez képest, a rendszerváltás így inkább szólt a gazdasági unióról, mint a szabadság és a demokrácia eléréséről.

Ezt követően azonban a kilencvenes évek sokkját a keletnémet területek sem kerülték el, Kowalczuk több fejezetben is elemzi az addigi szociális háló széthullásának eredményeit: a szocialista gyáripar megszűnésével a köré épített társadalmi intézmények, szabadidős tevékenységek is megszűntek, megnőtt a munkanélküliség, sokak identitása megrendült. A jobb lehetőségek reményében sokan (különösen a fiatal, jól képzett nők) a nyugatnémet területekre költöztek, amelynek köszönhetően ma a keletnémet tartományokban a lakosság jóval idősebb, illetve jelentős a férfitöbbség is.

A kilencvenes években az egykori NDK területén a társadalmi folyamatok eredményeképpen sokan másodrendű, szegényebb állampolgároknak érezték magukat az egyesült Németországban. Egy korabeli szarkasztikus megjegyzés alapján a keletnémetek számára a Helmut Kohl kancellár ígérte virágzó vidékek (blühende Landschaften) valóban megvalósultak, az elhagyott gyártelepek helyén ugyanis kinőttek a vadvirágok. Kowalczuk ugyanakkor bemutatja, hogy politikailag ez az időszak nem járt a radikális pártok megerősödésével, amit viszont a szerző azon kijelentése árnyal, hogy a keletnémet tartományokban sokkal erősebb és autoriterebb fellépésű politikusok kormányoztak, a szerző ilyennek látja a korábban a Stasival is együttműködő Manfred Stolpe brandenburgi miniszterelnököt, illetve Kurt Biedenkopft, Szászország első miniszterelnökét is. A szerzői narratívát itt meglehetősen felszínessé teszi, hogy csupán nagyon röviden utal minden megemléített politikus esetében arra, hogy mitől tartja közéleti működésüket másnak, mint a nyugati tartományokat irányító kollégáikét.

Az NDK-ban szocializálódott keletnémetek közül sokan, miután elvesztették addigi életük kereteit, egyre inkább a múlt felé

fordultak. Kowalczuk állítása szerint így jött létre az általa kárhoztatott Ostalgie (szójáték a 'kelet' jelentésű Ost és a Nostalgie, 'nosztalgia' szavak összevonásával)⁷ jelensége, amelynek nyomán az emberek egy soha nem létezett NDK-ra emlékeznek vissza, amelyben nem is volt olyan rossz az élet. Ebben a konstrukcióban viszont elhomályosulnak a rendszer olyan diktatórikus elemei, mint a Stasi megfigyelőhálózata, a szabad véleménynyilvánítás ellehetetlenítése és az utazási korlátozások. Az alternatív, idilli NDK képe, a diktatúra tényének relativizálása gyakran a népszerű közszereplők megnyilatkozásában is jelen van. Kowalczuk ennek bemutatására többek között Jenny Erpenbeck német író és operarendező megszólalásait elemzi. Erpenbeck gyakran hivatkozik arra, hogy az NDK egy demokratikus kísérletkezdemény volt, amelyet ma már túl sötétnek látnak, a képeslapok mindig a berlini falat mutatják, de a mögötte zajló intenzív életet ritkán. Ugyanakkor az író nagyszülei és szülei is közel álltak a szovjet és a keletnémet vezető körökhöz, Kowalczuk szerint így Erpenbeck valójában egy „párhuzamos NDK”-ban élt, és nem reflektál arra a tényre, hogy ő maga kivételezett helyzetben volt.

A szerző az egykori keletnémet állam idealizálásának más formáit is bemutatja. Ezek szerint az NDK-ban társadalmi béke honolt, nem létezett sem rasszizmus, sem kirekesztés, a társadalmat alkotó kis közösségek pedig sokkal összetartóbbak voltak a szocialista rendszerben, mint manapság. Mélyelemzés helyett Kowalczuk két személyes történet megosztásával illusztrálja kételyeit: az egyikben az osztálytársát ért antiszemita inzultusokról számol be, a másikban pedig az értelmileg és testileg is akadályozott unokatestvéreinek kálváriáját mutatja be.

A történész az „Ostalgie” jelenségét az infantilizációval hozza összefüggésbe, véleménye szerint ugyanis a diktatúra a személyes szabadság kiteljesítésének, az egyéni döntéseknek és az önszerveződő kis közösségnek igen kevés teret engedett, a párt és az emberek kapcsolatát egyfajta ajándékozó-büntető szülő-gyermek kapcsolathoz hasonló dichotómiában láttatja, amelybe a pártállam igyekezett belekényszeríteni az állampolgárait. Ez

⁷ A kifejezést először 1992-ben egy százsz humorista, Uwe Steimle használta.

ellen az erős nyomás ellen csak kevesen voltak képesek védekezni. Erre a narratívára a szerző szerint ráerősít, hogy 1990 után olyan szlogenek lettek népszerűek, mint a „Helmut [Kohl], nimm uns an die Hand, führ' uns ins Wirtschaftswunderland” (Helmut, fogj minket kézen, és vezess bennünket a gazdasági Csodaországba).

Kowalczuk a keletnémetek vélt kiábrándulását és az AfD sikerit ezekből a történelmi tapasztalatokból vezeti le. Az erős állam iránti igényből, a személyes szabadság 1990 előtti hiányából, illetve a rendszerváltás utáni időszak sokkjából eredezteti az olyan oroszbarát, autoriter szellemű, a társadalmi homogenizációra törekvő, elitellenes pártok térnyerését, mint az AfD, a PSD/Die Linke (az egykori keletnémet kommunista párt utódpártja 2007 óta Baloldal néven indul a választásokon), vagy az újonnan alakított Bündnis Sarah Wagenknecht (BSW), amely lényegében egyetlen személyiség akarátára épül. A szerző ugyanakkor a véleményének árnyalásaképp megemlíti azt is, hogy a stabil és jól működő demokrácia megteremtéséhez az egykori NSZK-ban is kellett legalább tizenöt-húsz év, amelynek során az amerikai befolyás, a gazdasági növekedés és a társadalmi béke egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy egy stabil és jól működő rendszer alakuljon ki az országban.

Ehhez képest a keletnémet területeken a gazdasági növekedés hullámzóbb volt, a 2008-as gazdasági válság során pedig sokakban megrendült a kapitalizmus addigi működésébe vetett hit. Ehhez hozzájárult a 2015-ös menekültválság, amelynek során a keletnémet területeken, ahol jóval többen élnek különböző állami segélyekből, viszont jóval kevesebb a bevándorló, sokan attól tartottak, hogy végső soron a saját megélhetésük forog veszélyben. Mindemellet Kowalczuk azt az érvet is felhossa, hogy a hagyományos pártok térvésztesének egyik oka, hogy azok Kelet-Németországban társadalmilag sosem tudtak annyira mélyen beágyazódni, mint a nyugati tartományokban, népességarányosan az ex-NDK területein jóval kevesebb párttagot találunk, mint nyugatabbra.

Kowalczuk lendületes és sokszor szenvedélyes nyelvezettű könyvének elején azt ígéri, hogy problémaközpontúan fogja

bemutatni Kelet-Németország 1989 utáni történetét, amely egy „másik” történet lesz az eddigi munkák narratívájához képest. Központi problémának azt teszi meg, hogy vajon miért utasítják el annyian a keletnémet területeken a liberális demokráciát, ezzel együtt a szabadságot? A viszonylag absztrakt kérdésfeltevést végső soron nem sikerül hiányérzet nélkül megválaszolni, ami talán abból is ered, hogy a könyv narratívája fogalmilag nincs mindenhol kellőképp megalapozva.

A szabadság fogalmával kapcsolatban Kowalczuk összefoglalja a legfontosabb filozófusok munkásságát, akiket alapul vesz saját szabadságkoncepciójához. A lista a klasszikusokat tartalmazza John Locke-tól John Stuart Millen át Karl Popper nyílt társadalom elméletéig és toleranciaparadoxonáig (amely szerint az intolerancia térnyerése végső soron felszámolja a toleranciát, ezért védekezni kell ellene). Ugyanilyen fogalmi megalapozás ugyanakkor nincs a demokrácia jelenségével kapcsolatban, amely azért problematikus, mert felvethető, hogy az AfD és az egyéb szélsőséges pártok szavazói valójában mást értenek demokrácián, mint a szerző, máshol húzzák meg annak határait.

A könyv négy részre tagolódik, ebből az első három tekinthető történeti elemzésnek, bár a statisztikai forrásokat Kowalczuk igen szelektíven adja meg, sokszor a 2019-ben a német újraegyesítésről megjelent *Die Übernahme* (Az átvétel) című könyvéhez utalja az olvasókat. A nyelvezet sokszor inkább esszéisztikus jellegű, a könyv utolsó része, amely az SPD/PDS/Die Linke-átmenettel, a BSW kelet-németországi népszerűségének okaival és az AfD felemelkedésével foglalkozik, már konkrétan inkább egy közéleti fejtegetéshez hasonlít, amelyben Kowalczuk továbbra is sokszor igen erősen fogalmaz, az AfD szavazóiról például kijelenti, hogy aki fasiszta pártra szavaz, az maga is fasiszta. Kérdés, hogy egy AfD-szavazó ezt a fajta nyelvezetet szembesítésként vagy megbélyegzésként éli-e meg, és hogy ez végső soron segíti-e egy osztálytársadalmi párbeszéd kialakulását arról a pártról, amelyet alaphoz is számos paradoxon jellemez, kezdve azzal, hogy vezetőinek többsége nyugatnémet származású, mégis jelenleg Kelet-Németországban érnek el jelentős sikereket?

Kowalczuk belekezd annak fogalmi körülhatárolásába is, hogy kit tekint pontosan keletnémetnek. A jó kérdéseket teszi fel magának, például hogy két, az NDK-ban felnőtt, majd nyugatra költözött szülő gyermeke tekinthető-e keletnémetnek, illetve ha a „keletnémetiség” egy közös tapasztalat alapján konstruálódik, akkor pontosan mi ez a közös tapasztalat. Amennyiben a válasz a diktatúra megélésében rejlik, az azért problémás, mert az AfD (és a Kowalczuk által oroszbarátnak és autoriter hajlamúnak tartott Die Linke is) különösen népszerű a fiatal választók körében, akiknek már csupán közvetett tapasztalataik lehetnek az államszocialista rendszerről. A szerző röviden utal rá, hogy a diktatúra tapasztalatai szerinte családi körben átadódnak a fiatalabb nemzedékeknek, de ez a kérdés sokkal bővebb és precízebb kifejtést igényelt volna, mint amennyi a könyvben szerepel.

Szintén említésre kerül, ám végül kidolgozatlan marad az a problémakör, hogy a nyugatnémet politikusok, értelmiségiek és a média milyen narratívát konstruált a keletnémetekről 1989 előtt és után. A szerző megállapítása szerint viszonylag keveset tudtak arról, ténylegesen hogyan működik az NDK, majd 1989 után azt a pozitív, ám hamis képet erősítették, hogy a vasfüggöny mögött minden német ellenálló és elégedetlen volt, akik végül a tüntetések végén ledöntötték a berlini falat. Ez a narratíva, bár az újraegyesítés harmóniáját szolgálta, végső soron azokat segítette, akik a diktatúra társutasai voltak, hiszen anélkül tudtak elbújni a szabadságharcos gondolat mögé, hogy szembe kellett volna nézniük tényleges tevékenységükkel.

Kowalczuk munkája összességében érdekes kísérlet arra, hogy a szabadság problémakörének szempontjából értelmezze az 1989 után a Németországi Szövetségi Köztársasághoz újonnan csatlakozó terület történetét. Manapság mintha ismét virágozni kezdene e terület kutatása, egyre több keletnémet származású tudós ír könyvet a téma aktualitásairól. A korábban felsoroltak mellett érdemes megemlíteni Steffen Mau berlini szociológus 2024-ben megjelent könyvét,⁸ illetve Christina Morina legújab-

⁸ Steffen MAU: *Ungleich vereint. Warum der Osten anders bleibt*. Suhrkamp, München, 2024.

ban megjelent munkáját.⁹ Az eddig felsorolt könyvek igen népszerűek lettek, alkotóik jelentős médiafigyelmet kaptak, és tagadhatatlanul tartalmazznak új felvetéseket (ilyen Oschmann esetében a nyelvi elemzés, vagy Kowalczuk kötetében a szabadság problémaköre), kérdéses ugyanakkor, hogy következtetéseikben találkozunk-e bármilyen alapvető újdonsággal, amely tíz-húsz évvel ezelőtt ne jellemezte volna a diskurzust. Ebből a szempontból egy új, a tudományos konszenzus felé mutató átfogó elemzés még mindig várat magára.

Németh Patrik

⁹ Morina személye azért is izgalmas, mert azon kevés keletnémetek egyike, aki egy nyugati egyetem professzora, jelenleg Bielefeldben tanít. Legújabb, a témával foglalkozó könyvére lásd: Christina MORINA: *Tausend Aufbrüche. Die Deutschen und ihre Demokratie seit den 1980er Jahren*. Siedler, München, 2023.